

**BOSHLANG‘ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA KELISHIK QO‘SHIMCHALARI USTIDA ISHLASH
USULLARI****Valiyeva Nargiza Athamboyevna**

Qo‘qon universiteti “Ta‘lim” kafedrası o‘qituvchisi

nargizavaliyeva1992@gmail.com**Nazarova Mashhura**

Boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘rtasida kelishik shakllarining noto‘g‘ri qo‘llanilishi, bunga sabab bo‘luvchi omillar va ularning yechimlari haqida so‘z boradi. Shuningdek, har xil dialektlarda kelishik qo‘shimchalarining turli variantlari uchrashi, ularning xususiyatlari har xil bo‘lishi mumkin. Shu sababli ham ularni adabiy me‘yor nuqtayi nazaridan o‘rganish tilning noaniq jihatlarini aniqlashga yordam beradi, bu esa mazkur mavzuning dolzarbligini ta‘minlashi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: ona tili, kelishik qo‘shimchalar, metodika, boshlang‘ich ta‘lim, so‘z turkumlari, turlanish.

Kirish:

Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi pedagogik fanlar qatorida o‘quvchilarga boshlang‘ich til asoslarini o‘rgatish, adabiy ta‘lim orqali borliq va jamiyat haqida tushuncha berish, o‘quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish, kamol toptirish kabi amaliy ishlar nazariyasini ishlab chiqadi.

Ma‘lumki, 2020-yil 2-fevralda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev jahon miqiyosida “ O‘qish va uni tushunish sifatini” bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqot dasturini o‘rganish bo‘yicha talim muassalariga ko‘rsatma berdi. 2021-yildan Pisa va Pirls nazorat dasturida ishtirok etish rejalashtirildi. Ta‘lim sifatini jahon standartlariga javob bera oladigan darajaga ko‘tarish o‘qitish shakllari, metodlari va usullarini takomillashtirishni taqozo etadi.¹

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi, “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonunlari va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”ga muvofiq “Ona tili” fanini o‘qitish oldiga butunlay yangi maqsad va vazifalar qo‘yilmoqda.

Boshlang‘ich ta‘lim jarayonini tashkil etish, uning samaradorligini oshirish, kichik maktab yoshidagi bolalarga ta‘lim-tarbiya berishning pedagogik asoslarini mukammallashtirishga xizmat qiladigan qator ilmiy qarashlar, pedagogik nazariyalar shakllanganki, ular xarakteriga ko‘ra unitar (yakka) holatdagi, an‘anaviy (predinelli) ta‘lim turidan farqli o‘laroq shaxs kamolotini, uning barkamol shakllanib rivojlanib borishini ta‘minlashga xizmat etuvchi ta‘lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish imkoniyatini beradi. Sohalar bo‘yicha ta‘lim mazmunining negizini belgilovchi ko‘rsatgichlar boshlang‘ ta‘limning Davlat standartlarida berilib, ularda boshlang‘ch ta‘lim jarayonidagi uzviylik, fanlararo aloqadorlik, ta‘limning insonparvarlik, milliylik kabiy tamoyillari o‘z aksini topadi.²

¹ S.Matchonov, H.bakiyeva, X.G‘ulomova, sh.Yo‘ldoshev, G.xolboyeva “Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi darslik” Toshkent-2021 bet-7

² BOSHLANG‘ICH TA‘LIM PEDAGOGIKASI, INNOVATSIYA VA INTEGRATSIYASI Fan dasturi 3- bet

Asosiy qism. “Ona tili” fanini o‘qitishning bosh maqsadi yoshlarimizni ijodiy fikrlashga, o‘z fi krini erkin va ta’sirli qilib yozma va og‘zaki shaklda ifodalashga, o‘zbek tili qonun-qoidalarini ongli o‘zlashtirishga o‘rgatish, shuningdek, ularning fikr doirasini kengaytirishga, Vatanimizga, milliy an’analarimizga, boy ma’naviyatimizga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalashga qaratilgandir.

2006-yilda Xu Yushu “Zamonaviy xitoy tili” kitobida kesim-to‘ldiruvchi guruhi ikki qismdan iborat bo‘lib, ular o‘rtasida hokim va tobelik kabi munosabatlar mavjud deb hisoblagan. 2007-yilda Chju Dexi “Grammatika bo‘yicha ma‘ruzalar” asarida kesim va to‘ldiruvchi ma‘no va tuzilish jihatidan chambarchas bog‘liqligi haqida so‘z yuritir ekan, ularning o‘rni gapda doim yonma-yon va bir biriga mutanosib holda joylashish pozitsiyasiga egaligi haqida fikr bildirgan³.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi ot turkumiga oid so‘zlar qadimdan shakllangan bugungi kungacha yetib kelish davrida turli ko‘rinish kasb etgan. Ular jamiyat taraqqiyoti va xalqning turmush tarzi va tilning ichki imkoniyati va tashqi tasirlari doirasida rivojlangan. Bu kabi o‘zgarish jarayonlarini qadimgi turkiy tilda yozilgan asarlarni, ko‘hna obidalarining til xususiyatlarini kuzatish, hamda turkiy tilni davrlashtirib o‘rganish orqali aniqlashtirishimiz mumkin. Turkiy tilni hamma turlicha davrga bo‘lib o‘rganishmoqda. Barcha davrlarda tilning o‘ziga xos grammatik xususiyatlari mavjud. Qadimgi turkiy tilda ot so‘z turkumiga oid so‘zlarda kelishik qo‘shimchalarining ifodalanishi keyingi asrlarda birmuncha o‘zgarganligini kuzatdim. Bundan tashqari Alisher Navoiy asarlaridagi kelishik qo‘shimchalari ko‘makchilar bilan sinonimlik (ma‘noviy butunlikni) xosil qilgan. Kelishiklar gapda otning yoki otlashgan so‘zning fe‘lga, ba‘zan boshqa so‘z turkumiga munosabatini ifodalaydigan formalardir. Eski o‘zbek tilida hozirgi o‘zbek tilidagidek, 6 ta kelishik shakli saqlangan. Turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlari uchun xarakterli bo‘lgan vosita kelishigi shakli XIII-XIV asrlarga oid yozma yozma yodgorliklar tilida ham ham ma‘lum darajada qo‘llangan. XV asr va undan keying davrlarda vosita kelishigining qo‘llanishi ancha chegaralangan bo‘lib, o‘zining Grammatik xususiyatini yo‘qotgan va kelishik kategoriyasi sifatida iste‘moldan chiqqan.⁴

Yuqoridagi asarlardan ko‘rinib turibdki, ona tilimiz qadimdan rivojlanib, bugungi kunda o‘z o‘rnini topgan.

Kelishiklar sintaktik kategoriya hisoblanadi. Kelishik otlaming gapda boshqa so‘zlar bilan munosabatini ifodalaydi. Demak, kelishiklarni o‘rgatishda o‘quvchilaming gapda so‘zlaming bog‘lanishini bilishlari nazarda tutiladi. Kelishiklar ustida ishlashni o‘quvchilar gapda ma‘no va grammatik tomondan bog‘langan so‘zlarni (so‘z birikmalarini) ajratishga o‘rganganlaridan so‘ng boshlanadi. Kelishiklar ustida ishlash gapda so‘zlaming bog‘lanishi ustida ishlash hamdir. Kelishiklarni bilish uchun o‘quvchi ot gapda qaysi so‘z bilan bog‘langanini aniq bilishi kerak. Ot gapda boshqa so‘zlar bilan bog‘langanda qo‘shimchalar bilan o‘zgarishi ancha oldindan kuzatib boriladi. Aslida o‘quvchilar 1-sinfdayoq so‘z shakllarining o‘zgarishi bilan amaliy tanishadilar, ammo ular so‘z shakli nimaligini hali bilmaydilar. O‘quvchilar keyingi sinfda shakl yasovchi (so‘z o‘zgartuvchi) qo‘shimchalar bilan tanishadilar, bu qo‘shimchalar gapda so‘zlarni bog‘lash uchun xizmat qilishini tushunadilar.

³ Abdivaliyev, S., & Karimov, A. A. (2023). XITOIY VA O‘ZBEK TILLARIDA VOSITASIZ TO‘LDIRUVCHINING IFODALANISHI. *Центральноазиатский журнал образования и инноваций*, 2(6 Part 2), 85-91.

⁴ С.Аширбоев, И.Азимов Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Ўқув кўланма. Т.2012. 176

Otlarning kelishik qo‘shimchalari bilan o‘zgarishi—turlanish haqida tushuncha berish bilan o‘quvchilarga kelishik qo‘shimchalari gapda so‘zlarni bog‘lash uchun xizmat qilishi, o‘zbek tilidagi olti kelishik, ularning nomi, so‘roqlari, qo‘shimchalari va joylashish tartibi tushuntiriladi. O‘quvchilar turlanish bilan kelishiklarning mohiyatidan kelib chiqib gapni tahlil qilish jarayonida tanishtiriladi, gapning asosi (ega va kesim) va so‘z birikmalari ajratiladi. Ular gapda bir otning boshqa har xil so‘zlar bilan shakl yasovchi qo‘shimchalar (ning, -ni, -go, -da, -dan) yordamida bog‘lanishini kuzatadilar, bu qo‘shimchalar kelishik qo‘shimchalari ekanini, otlarning kelishik qo‘shimchalari bilan o‘zgarishi turlanish deyilishini bilib oladilar. Bolalarga kelishiklarning joylashish tartibi, so‘roqlari va bosh kelishikdan boshqa kelishiklarning aniq qo‘shimchalari mavjudligi darslikda berilgan jadval yordamida tushuntiriladi. Bosh kelishikdagi ot gapda ega vazifasida, boshqa kelishikdagi otlar esa ikkinchi darajali bo‘lak vazifasida kelishi bilan ham tanishtiriladi. O‘quvchilar o‘zlashtirgan grammatik bilimlarini imloni o‘zlashtirishda foydalana olishlari uchun ishni bajarishda izchillikka katta ahamiyat beriladi. Bajarilgan ish yozib boriladi: o‘quvchilar avval gapda ot bog‘langan so‘zdan shu otga savol beradilar va savolni qavs ichiga yozadilar; keyin so‘roqqa qarab kelishikni aniqlaydilar.

Masalan, o‘qidi (nimani?) — kitobni, tushum kelishigi). Ular buni yaxshi o‘zlashtirganlaridan so‘ng, mashq tez bajariladi, yozish talab etilmaydi. Ko‘plikdagi otlarning turlanishini o‘rganishda nutqda ko‘plikdagi otlardan to‘g‘ri foydalanish ko‘nikmasini takomillashtirish maqsadiko‘zda tutiladi. O‘quvchilar suhbat yordamida bosh kelishikdagi otning so‘rog‘ini va bitta shaxs, narsani bildirishini aytadilar, (nima? — kitob, kim? — o‘quvchi); o‘qituvchi agar shu ot ikki va undan ortiq, shaxs yoki narsani bildirsa, qanday so‘roqqa javob bo‘lishini, qaysi kelishikni bildirishini so‘raydi, ular qiynalmay javob beradilar (nimalar? — kitoblar, kimlar? — o‘quvchilar). Xulosa chiqariladi: ko‘plikdagi otlar bosh kelishikda nimalar? yoki kimlar? so‘rog‘iga javob bo‘ladi. O‘quvchilar otlarning kelishiklar bilan turlanishi jadvalidan foydalanib, shu otlarni ko‘plikda turlaydilar va ko‘plik qo‘shimchasi doim kelishik qo‘shimchasidan oldin qo‘shilishini, so‘roqlarini bilib oladilar. Har bir kelishikni alohida o‘rganishning vazifasi kelishikni o‘rganish bilan bog‘liq holda kelishik qo‘shimchalarining yozilishi haqidagi malakani shakllantirish va o‘quvchilarning kelishiklar bilan turlangan otlardan ongli foydalanishlariga erishish hisoblanadi. Kelishiklarni bilib olish maqsadida so‘roqlardan foydalaniladi. Buning uchun o‘quvchilar, birinchidan, so‘roqni otning yakka o‘ziga emas, balki gapda ot ma‘no tomondan bog‘langan so‘zdan shu otga berishni o‘rganishlari, ikkinchidan, kelishiklarning so‘roqlarini yaxshi bilishlari zarur. Kelishiklarni o‘zlashtirishda gapning asosini aniqlagach, gapda o‘zaro bog‘langan so‘zlarni (so‘z birikmalarini) belgilash, ot bog‘langan so‘zni topish, so‘roq berib, qaysi kelishik bilan turlanganini, birlik yoki ko‘plikda qo‘llanganini aniqlash izchilligida ishni uyushtirish maqsadga muvofiq (Masalan, Alisher Nodirni muzeyga taklif qildi. Gap Alisher haqida aytilgan. (Kim?) Alisher — ega (bosh kelishikda, birlik); Alisher (nima qildi?) — taklif qildi — kesim; taklif qildi (kimni?) — Nodirni (ot, tushum kelishigida, birlik); taklif qildi (nimaga? yoki qayerga?) — muzeyga (ot, jo‘nalish kelishigida, birlik). Kelishiklarning xususiyatlarini o‘rganishga qulaylik yaratish uchun har bir kelishikni quyidagi umumiy reja asosida o‘rganish maqsadga muvofiq:

1. Kelishikning grammatik ma‘nosi.
2. So‘roqlari.

3. Qo‘shimchasi.

4. Gapdagi vazifasi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich sinf ona tili darslarida kelishik kategoriyasini o‘rgatish bo‘yicha metodlar natijasida bir qancha yutuqlarga ega bo‘ldik va shu qatorda muhokamaga ham o‘rinli savollar tug‘ildi. Metodlar doirasda kelishik qo‘shimchalarini o‘tish o‘quvchilar uchun qay darajada muhim? Qaratqich kelishigi va tushum kelishigi qo‘shimchalarini belgi va belgisiz qo‘llanilishi haqida muommolar, jo‘nalish kelishigi –ga (-ka, -qa) qo‘shimchalarida imlo qoidalarga amal qilgan holda yozish ko‘nikmasini to‘g‘ri shakllantirish bir qancha muommolarni keltirib chiqardi. Yuqoridagi natijalardan ko‘rinib turibdiki, nazariy bilimlarni amaliyotda metodlar orqali o‘rgatish boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun birmuncha qulaydir. Asosan kelishik kategoriyasida qanday metodlardan foydalanib o‘tilsa o‘quvchilarning tushunishi oson bo‘ladi? degan savollar biz pedagoglarni eng dolzarb savollaridan biri hisobladi. Yuqoridagi metodlardan foydalangan holda 4-sinf ona tili darslarida berilgan mavzularga tayanib hamda pedagogning mahoratidan kelib chiqqan holda va kreativlikka asoslanib metodlar qo‘llash mumkin. Darsda interaktiv usullar qo‘llashni shunday tashkil etish kerakki, ya‘ni dars o‘tish jarayonida o‘quv materiallarining ma‘lum bir qismi o‘quvchilar tomonidan mustaqil o‘rganiladi. O‘qituvchi o‘quv jarayoni tashkilotchisi, rahbari, nazoratchisi hisoblanadi. O‘quvchilarning sinfda o‘zini erkin his qilishi va o‘quv faoliyati uni emotsional jihatdan qoniqtirishi lozim, ana shundagina u o‘zining fikrlarini erkin bayon qila oladi. Sanalib o‘tilgan metodlarimiz ayniqsa, ta‘lim jarayonida katta ahamiyatga ega. Bu metodlar orqali o‘quvchilar faqat bilim olib qolmasdan olgan bilimlarini kelajakda qo‘llay olish malakasini rivojlantiradi. Hayotda o‘ziga ishonch bilan qarashga o‘rganadi.

Foydalanilg:n adabiyotlar.

1. Ziyoyev I. Kelishik formalarining funksional almashinuviga doir. O‘A, 1966.
2. S.Matchonov, H.bakiyeva, X.G‘ulomova, sh.Yo‘ldoshev, G.xolboyeva “Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi darslik” Toshkent-2021 bet-7
3. Nargiza, V. (2023). TARBIYA JARAYONIDA OILA MAHALLA HAMDA TA‘LIM MUASSASALARINING O‘ZARO HAMKORLIGI. QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 637-639.
4. Raxmatovna, J. R. A., & Athamboyevna, V. N. (2023). BOSHLANG‘ICH SINFLARDA INTEGRATSIYALASHGAN DARS BERISHNING ZAMONAVIY METODLARI. QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 651-652.
5. Mirzaliyevna, S. Z. (2023). BOSHLANG ‘ICH SINFLARDA O ‘QUVCHILARINI IJODKORLIKKA O ‘RGATISHDA XORIJIY TAJRIBALARDAN FOYDALANISH METODIKASI (O ‘QISH VA ONA TILI O ‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARI MISOLIDA”. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(6), 598-603.
6. Ikromjonovna, J. S. (2023). BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TA‘LIM BERISH JARAYONIDA ZAMONAVIY METOD VA VOSITALARNING AHAMIYATI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 581-583.

7. Ганиева, М. А., and Д. М. Файзуллаева. "Кейс-стади ўқитишнинг педагогик технологиялари тўплами/Мет. кўлл."Ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида инновацион технологиялар" сериясидан." Т.: ТДИУ 95 (2013).
8. Abdullayeva, V. (2023). XIX ASRNING IKKINCHI YARMIDA TURKISTONDA TA'LIM JARAYONNI YUZAGA KELISHI VA DARSLIKLAR. QO 'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 841-843.
9. Abduraxmonova, N. A. qizi. (2023). BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINFLAR O'QITUVCHILARINING IJODIY FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA. *Educational Research in Universal Sciences*, 2(12), 208–211.
10. Maxmudova Zilola. (2023). TALIM MUASSASI RAHBARLARIDA YUKSAK AXLOQIY SIFATLARI RIVOJLANTIRISH. *International Multidisciplinary Journal of Universal Scientific Prospectives*, 1(2), 78–83. Retrieved from <https://izlanuvchi.uz/index.php/iz/article/view/17>
11. Toxirjon, U. (2024). PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA O'RTASIDAGI O'ZARO TA'SIRNI O'RGANISH. *Integration of Economy and Education in the 21st century*, 2(2), 22-27.
12. Toxirjon, U. (2024). BOSHLANGICH SINFLARDA O 'QISHNI YETKAZIB OLIHGA QIYNALAYOTGAN O 'QUVCHILAR BILAN ISHLASHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH. *Integration of Economy and Education in the 21st century*, 2(2), 9-13.
13. Umarov Tokhirjon. (2024). PROVISION OF PSYCHOLOGICAL SERVICES IN EXTREME SITUATIONS IS SOCIAL. *International Multidisciplinary Journal of Universal Scientific Prospectives*, 2(2), 1–6. Retrieved from <https://izlanuvchi.uz/index.php/iz/article/view/28>
14. В статье представлена информация о роли педагогики и психологии в повышении качества и эффективности образования, формировании зрелого поколения. Данное научное исследование исследует решающую роль симбиотических взаимоотношений педагогики и психологии в . (2024). YANGI O'ZBEKISTONDA IJTIMOIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR, 2(2), 5-12. <https://nuzjournals.uz/index.php/yoiit/article/view/79>
15. Umarov Toxirjon. (2024). ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ПРЕДСТАВИТЕЛЯМИ РАЗНЫХ РЕЛИГИЙ. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 3(2), 18–25. Retrieved from <https://2ndsun.uz/index.php/yt/article/view/655>
16. Toxirjon, U. (2024). XALQARO O 'QISH SAVODXONLIGINI O 'RGANISH (PIRLS). *Integration of Economy and Education in the 21st century*, 2(2), 14-17.
17. Umarov, T. (2024). ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ИГРУШЕК НА ДЕТСКУЮ ПСИХОЛОГИЮ. *Integration of Economy and Education in the 21st century*, 2(2), 18-21.